

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-06**УДК 930.2:821.16'04-97:94(=411.16)****Максим Панін**

магістрант

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Вул. Сковороди, 2, 04070, Київ, Україна

Email: paninmaxim1997@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8076-6043

**КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК У КОНТЕКСТІ ЮДАЇКИ:
ІСТОРІОГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ¹**

Автор статті розглядає Києво-Печерський патерик як джерело для реконструкції образу юдеїв в літературному середовищі православних книжників. Дослідницький фокус зосереджено на християнсько-юдейських відносинах у Київській Русі XI–XIII ст. В роботі дається огляд актуальної дослідницької літератури за темою, вказуються проблемні місця в історіографії. У зв'язку з останнім визначаються два основні вектори для потенційного розвитку теми. Перший – пропозиція досліджувати патерик в руслі історії ідей та уявлень, що дозволяє зануритися в систему поглядів і оцінок східно-слов'янських книжників. Другий – розширення джерельної бази. Так, історіографічна традиція серед текстів патерика переважно виділяла найбільш помітне у своїй антиюдейській спрямованості «Слово про Євстратія Постника».

©Панін М., 2021

Як цитувати: Панін, М. Києво-Печерський патерик у контексті юдаїки: історіографічні спостереження та джерельний потенціал. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 106-120, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-06>.

In cities: Panin, M. The Kyiv-Pechersk Patericon in the Context of Judaica: Its Potential as a Source and Some Historiographical Observations. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 106-120, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-06>. (In Ukrainian)

¹ Висловлюю подяку за цінні зауваження та поради при написанні цієї статті старшому викладачу кафедри філософії НУ «Одеська морська академія» Павлу Майбороді та доктору філософії в галузі історії Владиславу Водьку.

Дослідник звертає увагу й на три інших наративи в рамках патерика, які так само в певній мірі відображають юдофобські погляди православного духовенства. Серед них розглядаються “Слово про Лаврентія-затворника”, “Слово про Микиту-затворника” та “Слово про Святошу”. Автор наголошує на унікальності згадок про юдеїв в останніх двох джерелах. Таким чином, існуючі матеріали свідчать про те, що згадки про юдейський елемент використовувались, як правило, в полемічній та/або дидактичній площині. В роботі показана спорідненість певних антиюдейських інвектив і топосів з новозавітною та святоотецькою традиціями, які суттєво вплинули на світобачення киево-руських книжників. Ці відомості запропоновано розглядати і аналізувати в комплексі з іншими пам’ятниками киево-руської православної літератури, зокрема “Словом про закон і благодать” Іларіона та Повістю віремених літ.

Ключові слова: образ юдеїв, православні книжники, юдофобія, антиюдаїзм, Києво-Печерський патерик, Київська Русь.

Києво-Печерський патерик (далі КПП) — найдавніший агіографічний збірник часів Київської Русі, що містить оригінальні наративи про історію однойменного монастиря та діяння його насельників. Ядром КПП стали два послання, написані на поч. XIII ст. Перше послання написано єпископом Володимирським і Суздальським Симоном (колись був ченцем Києво-Печерського монастиря; помер у 1226 р.) своєму духовному учневі — Полікарпу. Друге — самим Полікарпом і адресовано Києво-Печерському архімандриту Акіндіну. Мета послань полягала в повчанні ченців в дусі християнських ідеалів на прикладах святих подвижників, а також у прославленні самої обителі.

В історіографії цю пам’ятку вивчали з різних дослідницьких перспектив, починаючи з др. пол. XIX ст. і до сьогодні. Діапазон наукових праць дуже широкий: від проблем текстології (Shahmatov 1897; Abramovich 1902), дешифрування агіографічного стилю (Adrianova-Perets 1964), вивчення художньо-функціональної семантики конкретних образів (Volkova 1979) — до реконструкції монастирського побуту (Rychka 1995) й сучасних студій з вивчення емоційного світу чернечої спільноти (Petrushko 2018).

З огляду на специфіку житійного жанру, сповненого релігійно-фантастичними «дивами» (видіння, зцілення, пророкування, екзорцизм

та ін.) і патериковим ідеалізмом, мені видається можливою реконструкція уявлення киево-руських книжників про юдеїв. Сказане визначає мету статті — комплексно дослідити уявлення православних книжників про юдеїв в рамках КПП відповідно до актуальних досліджень. Для цього в своїх студіях я буду спиратися переважно на історико-генетичний та історико-порівняльний методи.

У контексті юдаїки КПП неодноразово розглядали як важливе історичне джерело разом з «Повістю временних літ» (далі ПВЛ) та «Словом про закон і благодать» Іларіона (далі СЗБ). Однак потенціал обраного джерела розкритий не повністю.

Традиційно історіографія в контексті КПП і юдаїки обмежується розглядом одного сюжету — життя Євстратія Постника (Trahtenberg 1998, 122-126; СНекин 1994, 39-40; Litavrin 2001, 478-495; Kulik 2008, 66; Petruhin 2008, 209-227; 2010, 223-226; 2011, 252-253; Panchenko 2002, 167; 2010; Karpov 2014, 239-251; Yakovenko 2017, 475-476; Pereswetoff-Morath 2002, 46-50, — тільки останній дослідник у своїх дослідженнях пішов дещо далі). Така уважність до цього джерела легко пояснюється сюжетною динамікою новели, яка різко виділяє це «Слово» серед інших. Проте в арсеналі КПП містяться й інші, менш помітні, наративи, які, тим не менш, заслуговують на увагу. Вони також проливають світло на образ юдеїв, доповнюючи своїми штрихами юдофобську перспективу православного духовенства. Тим більше це актуально у зв'язку з популярністю КПП як четьей книги як такої, вона дійшла до нас в кількості близько 200 списків (Kievo-Pecherskij paterik 1997, 641). Такий авторитетний і оригінальний для Східної Європи агіографічний збірник, безсумнівно, відігравав вагомий роль у конструюванні як історичної пам'яті, так і своєї морально-етичної матриці читача.

1. Почнемо з найбільш розробленого «Слова про Євстратія Постника» (Kievo-Pecherskij paterik, 366-368). Вбачається за необхідне коротко нагадати агіографічний сюжет. Монах-аскет Євстратій з групою киян і монастирських робітників були викрадені «безбожними агарянами» (тобто половцями) в ході набігу на Київ. Названі бранці були продані в рабство херсонеському купцеві-юдеєві, який намагався змусити зректись Христа своїх жертв. Євстратій навпаки став зміцнювати братів у вірі, і ті померли від голоду. Лише досвідчений постник зумів вижити, тому був змушений прийняти хресні муки від рук юдеїв, про що чітко повідомляє агіограф. Особливий акцент робиться на тому, що ці муки юдеї зробили на «Пасху свою», продовжуючи знущатися і вести полемічні дебати з розп'ятим монахом, якого пізніше вони доби́ли списом. Тоді його дух вознісся на вогненній колісниці і пролунав голос, що говорив по-грецьки:

«Ось добрий громадянин небесного граду!». Далі за агіографічним сюжетом всі юдеї були покарані вигнанням з міста, а купця-мучителя було страчено. При цьому багато юдеїв прийняли хрещення.

Наведу найбільш важливі для поставленої проблеми історіографічні тези. Зокрема, кожен зі згаданих вище дослідників підкреслює антиюдейську спрямованість житія, де піком прояву юдофобії виступає агіографічний топос «*imitatio Christi*» (букв. з лат.: «наслідування Христу»; в тексті — розп'яття юдеями Євстратія), що за своїми літературними параметрами нагадує релігійний наклеп.

Використовуючи описовий підхід, візантиніст Г. Г. Литаврін вписав житіє Євстратія Постника в широкий історичний контекст, зокрема візантійських реалій на межі XI–XII ст. (Litavrin 2001, 478-495). У своїх порівняннях учений намагався показати достовірність низки фактів, описаних у джерелі: а) існування мережі работоргівлі в Східній Європі, де слов'яни були поширеним товаром; б) наявність у візантійському законодавстві обмежень у торгівлі рабами-християнами (особливо, новела Алексія I Комніна 1095 р.), що «відіграло» свою роль в житті; в) саме мучеництво Євстратія; г) подальші санкції з боку грецької (візантійської) адміністрації проти місцевих юдеїв. Також дослідник зазначив двоїсту природу цього патерикового сюжету: схрещення давньоруської та візантійської традиції, де перша оповідає про київське життя ченця, а друга проявляється в самому сюжеті мучеництва й посмертних див. Крім того, візантійська традиція видається лексично, а саме словом «протостратор», яким був названий монах Євстратій після смерті. Литаврін перекладає це слово як «начальник над охоронцями колісниць», що семантично вписується в житійний сюжет і відповідає комніновській епосі. Спостереження, які висловив Литаврін, стали лейтмотивом подальших публікацій на тему житія (В. Я. Петрухін, О. О. Панченко, А. Пересветов-Мурат, О. Ю. Карпов та ін.)

Однак слідом за Панченком я згоден, що «історизм» джерела не слід переоцінювати (Panchenko 2010). Зокрема, буквально сприймаючи «Слово», Литаврін втрачає релігійно-наклепну конотацію житія, до якої я повністю схиляюся. Крім цього, Панченко заперечує Литавріну, вказуючи, що у Візантії межі XI–XII ст., на час правління імператора Алексія I Комніна (1081–1118), навпаки, припадає період найбільшої толерантності у ставленні до єврейського населення імперії (Ibidem). Згадана ж новела Алексія I Комніна за 1095 р. зводилася до наступного: якщо є свідки того, що хтось був народжений від вільних батьків, але потім виявився поневолею, то таких людей слід негайно відпускати. Отже, здається, що жодної антиюдейської спрямованості в законі немає.

Отже, в історіографії досі немає остаточного вирішення цієї колізії: чи був в епоху Алексія I Комніна державний антиюдаїзм? Хай там як, для вивчення образу юдеїв у середовищі православного духовенства досить згадки перших як літературних акторів. Описаний підхід у руслі історії ідей та уявлень дозволить уникнути умоглядних інтерпретацій тексту при тому, що забезпечить більш глибоке проникнення в систему поглядів і оцінок самих православних книжників.

У такому випадку перше, що варто відзначити, — точне спостереження Л. С. Чекіна про одну есхатологічну топіку в давньоруських кліриків (Chekin 1994, 39-40). Зокрема, розбираючи наступне «Слово про Никона», де героя-монаха теж розп'яли половці, які потім хрестилися, Чекін зауважує однакову роль, яку останні «відіграють» разом з євреями як своєрідні «передвісники Апокаліпсису». Схожу інтонацію, як зауважує дослідник, можна простежити і в ПВЛ, де чітко представлена есхатологічна місія іновірців відповідно до апокрифічного «Одкровення Мефодія Патарського». У цьому уривку йдеться про дві навали, які переживе світ: першу — «ізмаїлітів» (серед них позначені і юдеї), другу — «нечистих народів, замуrowаних у північних горах Александром Македонським» (Povest' vremennyh let, 264-265).

Гіпотезу Чекіна продовжує Панченко, додаючи контекст Першого хрестового походу та його антиюдейську спрямованість, де особливий акцент було зроблено на зверненні іновірців до християнства (Panchenko 2010). З цього випливає, що наступні «літературні» хрещення юдеїв та половців пов'язані саме з цим «хрестоносним ґрунтом». Отже, мотив хрещення іновірців як у «Слові про Євстратія», так і в «Слові про Никона» має дуже важливе значення для православної історії: хрещення немовби «відсуває» кінець світу від сучасників.

Хоча питання датування життя відкрите, згадка в ПВЛ під 1096 р. половецького набігу на Київ і ескалація християнсько-юдейських відносин після Першого хрестового походу дають підстави встановити певний *terminus post quem*. Для уточнення датування багато що міг би дати історико-лінгвістичний аналіз тексту, проте робіт, у яких він би проводився, я серед дослідницької літератури не бачив.

Якщо ж говорити про *terminus ante quem*, то з ним справи ще складніші. Ця проблема особливо актуальна в рамках питання про «першість» релігійного наклепу на юдеїв, яке порушується між двома християнськими полюсами: сюжет про Євстратія Постника (Крим) та сюжет про Вільяма Норвіцького (Англія).

На жаль, великий латиномовний трактат «*Vita et Passio Sancti Willelmi Martyris Norwicensis*» («Життя та страсті святого мученика Вільяма

Норвічського»), який написав англійський чернець Томас Монмутський у др. пол. XII ст., досі не перекладено жодною зі слов'янських мов. Водночас він добре відомий у дослідницькій літературі: його порівнювали зі «Словом про Євстратія Постника» (Trahtenberg 1998, 122-126; Panchenko 2002, 161-168; 2010; Petruhin 2008, 209-227; 2010, 223-226;). За англійським агіографічним сюжетом, у 1144 р. євреї міста Норвіч перед Великоднем розіп'яли якогось християнського хлопчика на ім'я Вільям. У цьому оповіданні, крім відомих хресних страстей, є мотив т. зв. кривавого наклепу, за яким євреї нібито використовували кров для своїх ритуальних цілей. Отже, виходило, що без пролиття християнської крові юдеї не могли отримати свободу й повернутися на батьківщину.

Сюжет з Євстратієм значно відрізняється від вищезгаданого. Як справедливо зауважує Петрухін, юдей-мучитель не виступає в ролі «фахівця з обряду», навіть більше, сам мотив убивства Євстратія «побутовий» — юдей-купець розлютився на ченця, тому що останній «був винуватцем у загибелі злата його», — тобто померлих від голоду православних християн (Petruhin 2010, 223-224). При цьому в творі агіограф використовує ритуально-наклепний антураж: розп'яття Євстратія на хресті як Ісуса Христа та вчинення цього на Великдень. Також про авторські уявлення свідчить те, що він календарно «схрестив» юдейську та християнську пасхальні традиції, хоча вони не можуть збігатися. Цей прийом, як бачиться, видає наклепне спрямування автора і теж сприяє викриттю житійного «історизму».

Виходить, що, крім загального релігійно-ідеологічного фундаменту з неприкритим антиюдаїзмом, сюжети повністю автономні й не перетікають з одного в інший. Важливо відзначити, що, на відміну від західноєвропейської міфологеми кривавого наклепу, яка пізніше почала значно поширюватися на території Західної Європи, русько-візантійський сюжет з Євстратієм так і залишився єдиним казусом доти, поки в 1670-х рр. наклепний антиюдейський дискурс не був інкорпорований у православну культуру архімандритом Йоаникієм Галятовським².

Наступні три наративи розглянемо в порядку зростання в них інформативності.

² Йоаникія Галятовського (1620–1668 рр.) — відомий православний автор др. пол. XVII ст., випускник, а потім викладач і ректор Києво-Могилянської колегії. Архімандрит Єлеського монастиря у м. Чернігів. У 2017 р. Н. М. Яковенко опублікувала ґрунтовне дослідження про біографію і літературну спадщину Й. Галятовського. Окремий розділ монографії був присвячений антиюдейській сюжетіці в його творчості, особливе місце в якому посіла книга «Месія правдивий», у якій, як указує дослідниця, транслюються характерні для Речі Посполитої юдофобські мотиви (Yakovenko 2017, 457-498).

2. В «Слові про Лаврентія-затворника» яскраво описано випадок зцілення біснுவатого, з яким намагався впоратися монах Лаврентій з Ізяславового монастиря (Kievo-Pecherskij paterik, 396-398). Хоч монах і був благословенний даром зцілення, він не зміг вигнати біса. Це призвело до того, що затворник направив біснуватого з його оточенням до Печерського монастиря. Саме там через велику кількість преподобних отців сталося диво зцілення, яке покликане возвеличити духовну міць святої обителі.

У контексті цього сюжету здаються показовими «симптоми хворого». Крім божевільної сили: «колоду, яку десять чоловіків знести не могли, він один, піднявши, закидав», — далі православним книжником виділяється характерне «говоріння язиками», — «Почав він [біснуватий — М. П.] говорити єврейською, потім латиною, потім грецькою і, простіше сказати, всіма мовами [...]».

Може здатися, що перелік мов біснуватого автор наводить з певним значенням і це відображає стереотипи щодо опонентів та/або конкурентів руського православ'я (юдеїв, католиків, православних-візантійців), проте ми не знаходимо будь-яких чітко виражених ознак цього. Названі мови належать до т. зв. біблійних мов. Вони добре відомі духовній особі за своїм найменуванням: це іврит (ТаНаХ), латинська (Вульгата) та грецька (Септуагінта). Як справедливо зауважує Пересветов-Мурат (Pereswetoff-Morath 2002, 92), список міг бути почерпнутим книжником з Євангелія від Луки: «Був же й напис над Ним письмом грецьким, латинським і гебрейським написаний: «Це — Цар Юдейський» [Лк. 23:38]. Очевидно, лише тому мови згадуються в цьому пасажі в такій триєдиній формулі. Крім цього, для православного читача підкреслюється той багатий мовний багаж, наявний у бісівських сил, аж до мов Письма, що більше говорить про слов'янську демонологію, ніж про предмет нашого дослідження.

3. «Слово про Микиту-затворника» теж оповідає про «чортівщину», однак цей сюжет заслуговує на більшу увагу в контексті досліджуваної проблеми (Kievo-Pecherskij paterik, 392-396). У джерелі говориться, що молодий чернець на ім'я Микита заради слави захотів піти в затвор, а ігумен не давав йому свого благословення. Тоді недосвідчений монах самоправно зачинився в келії, і вже через кілька днів його спокусив диявол. За намовою останнього, чернець «старанно займався читанням і книжною премудрістю», поки замість нього самого молився біс в образі янгола. Подальший сюжетний конфлікт пов'язаний з тим, що монах-Микита «всі книги юдейські знав добре» (подано перелік книг ТаНаХа — єврейської Біблії), зухвало нехтуючи читанням і бесідами на тему новозаповітного

(християнського) циклу книг, як повідомляє джерело: «святих книг, Господом в *благодаті* [курсив мій — М. П.] переданих». Такий «книжковий смак» послужив своєрідним сигналом для Печерської братії, що «спокушений він ворогом». Після ідентифікації проблеми житійного героя було відмолено і потім він клявся, що забув Старозаповітні книги.

Серед усіх дослідників особливу увагу наведеному наративу приділив Пересветов-Мурат (Pereswetoff-Morath 2002, 89-97). Мені здається справедливим його судження про те, що сюжет про Микиту-затворника є більш «автохтонним», ніж сюжет про Євстратія Постника, що має візантійське коріння. Звідси випливає, що в аналізованому тексті можна побачити оригінальні уявлення його автора — православного книжника.

Тоді як Пересветов-Мурат розглядає історію про Микиту-затворника як своєрідну православну притчу, яка ілюструє, що мудре церковне керівництво повинно застерігати іноків від потенційного розбещення юдаїзмом, я пропоную подивитися на витоки цієї антиюдейської топіки.

У «Слові про Микиту-затворника» ми бачимо своєрідну рецепцію теології заміщення³ у православного автора. Мається на увазі ранньохристиянський полемічний мотив з протиставленням «нового» християнства «старому» юдаїзму. Такий риторичний паралелізм відбився, зокрема, в давньоруській літературі, можливо, нею і надихався наш православний автор. Ідеться передусім про СЗБ (Slovo o zakone i blagodati, 27-61). У цьому гомілетичному джерелі яскраво подано антагоністичні концепти «Закону» та «Благодаті», де перший означає юдаїзм, а другий християнство. Іларіон (пом. 1054/55?), перший з руських митрополитів, чітко розмежує етноконфесійні рамки: християнство — досконаліше та правдивіше «старого» Мойсеєва закону. Вже Іларіон виділяє сакральну особливість руського народу, втім, месіанські ідеї літописців теж помітно простежуються в ПВЛ: Київ як «Новий Єрусалим», а руський народ як «народ нового Ізраїлю» (Rychka 2005).

4. Наступний фрагмент — повчальна ремарка єпископа Симона, адресована Полікарпу, який хотів отримати високу церковну посаду. Розглянутий наратив є під основним сюжетом «Слова про Святошу» у Другій Кассіанівській редакції (Kievo-Pecherskij paterik, 376-384). У ній досвідчений духівник Симон наставляє ченця Полікарпа, якого вважає сповненим гордості. Серед досить розлогих повчань Симона на особливу увагу заслуговує це: «Ось що пише блаженний Іоанн в

³ Теологія заміщення — це християнська еклезіологічна концепція, відповідно до якої Новий Заповіт немов заміщає Старий, адресований лише юдеям. Фундамент для такої опозиції було закладено в самих Євангеліях та апостольських посланнях, його успадкувала святоотецька традиція, яка інтерпретувала їх в інвективно-полемічному дусі.

Ліствиці: "Юдей радіє суботі, щоб по закону відсвяткувати її їжею». І ти [звернення Симона до Полікарпа — М. П.], подібний до нього, дбаєш про питво та про їжу, і в тому знаходиш свою славу"⁴.

У цьому фрагменті автор апелює до візантійського отця церкви Іоанна Синайського⁵ і його головного твору «Ліствиці»⁶. Симон робить пряме посилання на це авторитетне джерело, що, як вказує Адріанова-Перетц, є характерною рисою для його повчального стилю (як і Полікарпа) (Adrianova-Perets 1964, 68). Обрана ним фраза про юдея належить до «анфілади» повчань проти обжерливості (Lestvica, ili Skrizhali duhovnye). У цьому контексті слід зазначити, що у візантійському прототипі юдей не виділяється з числа безлічі інших викривальних образів (до того ж він згадується лише одного разу), на відміну від уривка з КПП, де проводиться прямий зв'язок між ненажерливістю та юдеями. Отже, тут спостерігається авторська компіляція тексту з використанням принципу центонної парафрази⁷. Як центон (елемент мозаїки) тут виступає «цеглинка» про юдея, суботу та їжу, який виривається з початкового контексту і подається в новому, ригористичному, акцентовано антиюдейському значенні.

У підсумку завдяки таким маніпуляціям православний автор десакаралізує юдейський шабат, навмисно спрощуючи традиційну святкову юдейську практику до гріха ненажерливості. Це призводить до своєрідного книжного стереотипу про юдеїв, нібито скріпленого словами авторитетного отця церкви.

⁴ У цьому уривку можна помітити кілька примітних нашарувань. Як і наратив вище, він теж спирається на теологію заміщення. Зокрема, шанування суботи/шабата ще з новозавітних часів було каменем спотикання між юдеями та християнами. Сам Ісус скептично ставився до надто буквального шанування суботи [Марк 2:28], з ним згоден і апостол Павло, який називає суботу «тінно майбутнього» [Кол. 2:17]. Пізніша християнська традиція — тут потрібно згадати Ігнатія Антіохійського (II ст. н. е.), Юстина Римського (II ст. н. е.) та Іоанна Златоуста (IV ст. н. е.) — ще більше дистанціювалася від сакрального розуміння суботи.

⁵ Іоанн Синайський / Ліствичник — християнський богослов і подвижник VI-VII ст., ігумен Синайського монастиря. Автор низки творів, найпопулярніший з яких — «Ліствиця», написана у вигляді повчання на прохання Іоанна, ігумена Рафаїлівського монастиря.

⁶ «Ліствиця» — популярний твір аскетичного характеру, керівництво для духовного вдосконалення, яке прозвали так за біблійною аналогією зі Сходами Якова, якими сходять янголи [Бут. 28:12]; складається з 30 розділів («ступенів чеснот»), за якими поступово повинні підійматися християни до Царства Небесного; з XI ст. джерело було поширено окремими фрагментами по Русі.

⁷ Про цю давньоруську техніку побудови тексту пише в своїй монографії І. М. Данилевський «Повість временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов» (Danilevskij 2004, 55, 75)

Підіб'ю підсумки. У контексті юдаїки КПП допомагає реконструювати образ юдеїв у творах киево-руських книжників XI–XIII ст. Всупереч усталеній в історіографії традиції розглядати переважно «Слово про Євстратія Постника» я відзначив ще три сюжети, пов'язані з уявленнями про юдеїв в рамках патерика. Відходячи від характерного для дослідників теми описового підходу (Г. Литаврін і послідовники), було запропоновано досліджувати всі наративи в руслі історії ідей та уявлень. Завдяки цьому вийшло зануритися в систему поглядів і оцінок православних книжників, вдалося простежити спорідненість їх юдофобії з новозавітною та святоотецькою традиціями, що дійшли до Київської Русі.

Отже, можна констатувати, що юдейський елемент в КПП використовується з полемічною та дидактичною метою: 1) розп'яття Євстратія юдеями, в якому вбачаються релігійно-наклепні ознаки. При цьому слідом за В. Петрухіним я заперечую гіпотезу кривавого наклепу в житті; 2) єврейська мова перебуває з-поміж «симптомів» біснуватого, — проте з причини повної трансляції переліку мов з євангельського сюжету, — зараховую цей епізод до нейтрально-негативної згадки; 3) антиюдейські інтенції становлять частину церковно-літературного топосу — теології заміщення. У давньоруської літератури такий саме риторичний прийом можна спостерігати в ПВЛ і особливо в СЗБ; 4) у повчанні єпископа Симона використовується центонно-парафразний принцип побудови тексту. Через це читачеві здається, що юдеям особливою мірою притаманний гріх ненажерливості.

Вивчення образу юдеїв в киево-руській літературі залишається перспективною темою для подальших досліджень. Зокрема, ще чекають на свого дослідника візантійські корені антиюдейських інвектив і топосів. Це дозволило б нам розмежувати живі уявлення про євреїв в киево-руській літературі з їхніми книжними стереотипами.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Abramovich, D. I. *Issledovaniya o Kievo-Pecherskom paterike kak istoriko-literaturnom pamyatnike*. Sankt-Peterburg, 1902. (In Russian)

Абрамович, Д. И. *Исследования о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике*. Санкт-Петербург, 1902.

Adrianova-Peretc, V. P. *Zadachi izucheniya «agiograficheskogo stilya» Drevnej Rusi*. V sb.: *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury*, t. 20. Leningrad, 1964. s. 41-71. (In Russian)

Адрианова-Перетц, В.П. Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси. В сб.: *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*, т. 20. Ленинград, 1964, с. 41-71.

Volkova, T.F. Hudozhestvennaya struktura i funkcii obraza besa v Kievo-Pecherskom paterike. V sb.: *Trudy otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury im. A.S. Pushkina AN SSSR*, t. 33, 1979, s. 228-237. (In Russian)

Волкова, Т.Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике. В сб.: *Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы им. А.С. Пушкина АН СССР*, т. 33, 1979, с. 228-237.

Danilevskij, I.N. *Povest' vremennyh let: germenevicheskie osnovy istochnikovedeniya letopisnyh tekstov*. Moskva, 2004. (In Russian)

Данилевский, И.Н. *Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов*. Москва, 2004.

Karpov, A.Yu. Neskol'ko zamechanij k slovu o prep. Evstratii Postnike. V: *Issledovaniya po istorii domongol'skoj Rusi*. Moskva, 2014, s. 239-251. (In Russian)

Карпов, А.Ю. Несколько замечаний к слову о преп. Евстратии Постнике. В: *Исследования по истории домонгольской Руси*. Москва, 2014, с. 239-251.

Kievo-Pecherskij paterik. V: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 4. Sankt-Peterburg, 1997. (In Russian)

Киево-Печерский патерик. В: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 4. Санкт-Петербург, 1997.

Kulik, A. Evrei Drevnej Rusi: istochniki i istoricheskaya rekonstrukciya. *RUTHENICA*, no. 7, 2008, s. 52-70. (In Russian)

Кулик, А. Евреи Древней Руси: источники и историческая реконструкция. *RUTHENICA*, № 7, 2008, с. 52-70.

Lestvica, ili Skrizhali duhovnye / prep. Ioann Lestvichnik, https://ru.wikisource.org/wiki/Лествица/Слово_14. Accessed: 28 Mar. 2021. (In Russian)

Лествица, или Скрижали духовные / преп. Иоанн Лествичник, https://ru.wikisource.org/wiki/Лествица/Слово_14. Accessed: 28 Mar. 2021.

Litavrin, G. G. Kievno-Pecherskij paterik o rabotorgovcah-iudeyah v Hersone i o muchenichestve Evstratiya Postnika. V: *Litavrin G. G. Vizantiya i slavyane*. Sankt-Peterburg, 2001, s. 478-495. (In Russian)

Литаврин, Г. Г. Києво-Печерський патерик о работорговцах-иудеях в Херсоне и о мученичестве Евстратия Постника. В: *Литаврин Г. Г. Византия и славяне*. Санкт-Петербург, 2001, с. 478-495.

Rychka, V. M. Povsiakdenne zhyttia monastyriv Kyivskoi Rusi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 5, 1995, s. 48-56. (In Ukrainian)

Ричка, В. М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі. *Український історичний журнал*, № 5, 1995, с. 48-56.

Rychka, V. M. «Kyiv – Druhyi Yerusalym» (z istorii politychnoi dumky ta ideolohii serednovichnoi Rusi). Kyiv, 2005. (In Ukrainian)

Ричка, В. М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005.

Panchenko, A. A. K issledovaniyu «evrejskoj temy» v istorii russkoj slovesnosti: syuzhet o ritual'nom ubijstve. *Новое литературное обозрение [New Literary Review]*, no. 4, 2010, <https://magazines.gorky.media/nlo/2010/4/k-issledovaniyu-evrejskoj-temy-v-istorii-russkoj-slovesnosti-syuzhet-o-ritualnom-ubijstve.html>. Accessed: 28 Mar. 2021. (In Russian)

Панченко, А. А. К исследованию «еврейской темы» в истории русской словесности: сюжет о ритуальном убийстве. *Новое литературное обозрение*, № 4, 2010, <https://magazines.gorky.media/nlo/2010/4/k-issledovaniyu-evrejskoj-temy-v-istorii-russkoj-slovesnosti-syuzhet-o-ritualnom-ubijstve.html>. Accessed: 28 Mar. 2021.

Panchenko, A. A. *Hristovshchina i skopchestvo: fol'klor i tradicionnaya kul'tura russkikh misticheskikh sekt*. Moskva, 2002, s. 161-168. (In Russian)

Панченко, А. А. Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. Москва, 2002, с. 161-168.

Pereswetoff-Morath, A. *A grin without a cat. V.2. Jews and Christians in Medieval Russia – assessing the sources*. Lund, 2002.

Petruhin, V. Ya. Evstratij Postnik i Vil'jam iz Norvicha – dve «paskhal'nye» zherty. V: Petruhin V. Ya., Belova O. V. «Evrejskij mif» v slavyanskoj kul'ture. Moskva, 2007, s. 209-227. (In Russian)

Петрухин, В. Я. Евстратий Постник и Вильям из Норвича – две «пасхальные» жертвы. В: Петрухин В. Я., Белова О. В. *«Еврейский миф» в славянской культуре*. Москва, 2007, с. 209-227.

Petruhin, V. Ya. Evrei v drevnerusskikh istochnikah. XI – XIII vv. V: *Istoriya evrejskogo naroda v Rossii. Ot drevnosti do rannego novogo vremeni*, t. 1. Moskva, 2010. s. 214-239. (In Russian)

Петрухин, В. Я. *Евреи в древнерусских источниках. XI–XIII вв. В: История еврейского народа в России. От древности до раннего нового времени*, т. 1. Москва, 2010. с. 214-239.

Petruhin, V. Ya. K diskussii o evreyah drevnej Rusi: nacional'nyj romantizm i «ulybka cheshirskogo kota». V: *«Rus' i vsi yazyci»: Aspekty istoricheskikh vzaimosvyazey: Istoriko-arheologicheskie ocherki*. Moskva, 2011, s. 249-255. (In Russian)

Петрухин, В. Я. К дискуссии о евреях древней Руси: национальный романтизм и «улыбка чеширского кота». В: *«Русь и все языки»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки*. Москва, 2011, с. 249-255.

Petrushko, L. A. *Emotsiyniyi svit u Kyievo-Pecherskomu pateryku: pechal i slozy*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kyiv, 2018. (In Ukrainian)

Петрушко, Л. А. *Емоційний світ у Києво-Печерському патеріку: печаль і слюзи*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Київ, 2018.

Povest' vremennyh let. V: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 1. Sankt-Peterburg, 1997. (In Russian)

Повесть временных лет. В: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1. Санкт-Петербург, 1997.

Slovo o zakone i blagodati. V: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 1. Sankt-Peterburg, 1997. (In Russian)

Слово о законе и благодати. В: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1. Санкт-Петербург, 1997.

Trahtenberg, Dzh. *D'yavol i evrei. Srednevekovye predstavleniya o evreyah i ih svyaz' s sovremennym antisemitizmom*, per. s angl. Moskva, 1998. (In Russian)

Трахтенберг, Дж. *Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом, пер. с англ.* Москва, 1998.

Chekin, L. S. К анализу упоминаній о еврейях в древнерусској literature XI–XIII vekov. *Slavyanovedenie* [*Slavic Studies*], no. 3, 1994, s. 34-43. (In Russian)

Чекин, Л. С. К анализу упоминаний о евреях в древнерусской литературе XI–XIII веков. *Славяноведение*, № 3, 1994, с. 34-43.

Shahmatov, A. A. *Kievo-Pecherskij paterik i Pecherskaya letopis'*. Sankt-Peterburg, 1897. (In Russian)

Шахматов, А. А. *Киево-Печерский патерик и Печерская летопись*. Санкт-Петербург, 1897.

Yakovenko, N. M. *U poshukakh novoho neba: zhyttia i teksty Yoanykiia Haliatovskoho*. Kyiv, 2017. (In Ukrainian)

Яковенко, Н. М. *У пошуках нового неба: життя і тексти Йоанікія Галіатовського*. Київ, 2017.

Maksym Panin

Master's Student

National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

Skovorody str., 2, 04070, Kyiv, Ukraine

Email: paninmaxim1997@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8076-6043

THE KYIV-PECHERSK PATERICON IN THE CONTEXT OF JUDAICA: ITS POTENTIAL AS A SOURCE AND SOME HISTORIOGRAPHICAL OBSERVATIONS

The author considers the Kyiv-Pechersk Patericon as a source for the reconstruction of the image of the Jews in the milieu of the Orthodox men of letters. The study discusses Christian-Jewish relations in Kyivan Rus' in the 11th to 13th centuries, provides an overview of the recent literature on the subject, and identifies problem areas in historiography. In connection with the latter, two potential directions for the exploration of the subject are singled out. First, the author proposes to study the Patericon in the context of the history of ideas and perceptions, which will allow us to immerse ourselves in the system of views and attitudes of East Slavic men of letters. Second, a broadening of the source base is

needed. Among the texts of the Patericon, the historiographical tradition has mainly focused on “The Tale of Eustratius Postnik,” the most prominent in its anti-Jewish stance. The paper draws attention to three other narratives in the Patericon, which also to some extent reflect the Judeophobic views of the Orthodox clergy. Among them are “The Tale of Lavrenti the Hermit,” “The Tale of Nicetas the Hermit” and “The Tale of Sviatosha.” The author stresses the unique nature of the references to the Jews in the latter two sources. Thus, the existing materials indicate that the subject of the Jews was brought up, as a rule, with a polemic or didactic purpose. The paper shows the affinity of certain anti-Jewish invectives and topoi with the traditions of the New Testament and the Holy Fathers, which significantly influenced the worldview of the men of letters in Kyivan Rus’. The author suggests that this evidence should be considered and analyzed in conjunction with other landmarks of Kyivan-Rus’ Orthodox literature, in particular Hilarion’s Sermon on Law and Grace and the Tale of Bygone Years.

Keywords: image of the Jews, Orthodox men of letters, Judeophobia, anti-Judaism, Kyiv-Pechersk Patericon, Kyivan Rus’.

*Стаття надійшла до редакції 28.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*